

B
APROA
K

BULLETIN

2010

2e trimestre / 2ste trimester

• THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY •

THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY

Emballage d'œuvres, objets
d'art et antiquités

Fabrication de caisses et
crêtes de transport

Entreposage et stockage
Pose de sculptures

Organisation et logistique
aux expositions

Créations et réalisation de stands

Mise en place et accrochage

Expéditions et transport

Véhicules climatisés
à suspension pneumatique

Verpakking van kunstwerken,
kunstvoorwerpen en antiquiteiten

Fabricage van kisten en
transportkratten

Opslagen en stockeren
Plaatsen van beeldhouwwerken

Organiseren en logistieke
ondersteuning van exposities

Ontwerp en opbouw van standen

Opstelling en ophanging

Expéditie en transport

Geclimatiseerde
luchtgeveerde voertuigen

Maalbeekweg 15, unité 13
B-1930 Zaventem

3
53 79 29

E-mail: mobull@euronet.be

• THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY •

• THE ART PACKING & MOBILITY • THE ART PACKING & MOBILITY •

BULLETIN 02 / 2010

CONSEIL D'ADMINISTRATION RAAD VAN BESTUUR

■ Président / Voorzitter :

Els Malyster
e-mail : malyster@pandora.be

■ Vice-président / Vice-voorzitter :

Pierre Masson
e-mail : salvartes@pandora.be

■ Nederlandstalige secretaris :

Sarah De Smedt
Westerstraat 30, bus 6, Sint-Niklaas
Tel/fax : 03/296.39.60
e-mail : sarah-desmet@hotmail.com

■ Secrétariat francophone :

Etienne Costa
Rue des Cottages 93, 1180 Uccle
tel./fax 02 534.38.65
email : costaetienne@yahoo.com

■ Trésorier / Penningmeester :

Barbara de Jong
e-mail : barbara.dejong@west-vlaanderen.be

■ Vice-trésorier / Vice-penningmeester :

François Carton
e-mail : art-restauration@skynet.be

Bernard Delmotte

e-mail : b.j.delmotte@telenet.be

Marjan Buyle

e-mail : marieanne.buyle@rwo.vlaanderen.be

Alain de Winiwarter

e-mail : a.dewiniwarter@busmail.net

Kenny Damian

e-mail : kenny_damian@hotmail.com

Claire Fontaine

e-mail : fontaine.c@gmail.com

Marie Postec

e-mail : marie_postec@yahoo.com

Michael van Gompel

e-mail : m.vangompel@scarlet.be

Rédaction / Redactie

Marie Postec
16 rue Van Hammée 1030 Bruxelles
tél 0476 47 42 12
e-mail: redaction_redactie@yahoo.com

Administration / Administratie

Hilde Weissenborn
Julius & Maurits Sabbestraat, 48 - 8000 Brugge
gsm: 0496 / 51.57.13
e-mail: hilde@conservatie-restauratie.be

Imprimerie / Drukkerij

Avenue Ariane
25 avenue Ariane 1200 Bruxelles
tél. 02 775 31 20

Prochains Bulletins /

Volgende Bulletins

N°3 - 2010 : septembre - september

Textes un mois avant publication
au format Word.doc (disquettes ou
e-mail) / Teksten één maand vóór
publicatie, (diskettes in Word of
e-mail)

SOMMAIRE

WOORD VAN DE VOORZITTER
MOT DU PRÉSIDENT

Els Malyster

3

QUOI DE NEUF AU CONSEIL D'ADMINISTRATION ?

NIEUWS UIT DE RAAD VAN BESTUUR

Etienne Costa, Marjan Buyle

4

UNE GARDE-ROBE HORS DU COMMUN
EEN ONGEWONE GARDEROBE

Chantal CARPENTIER

5

SYMPOSIUM "NO STONE UNTURNED" LONDEN, 15 EN 16 APRIL 2010

SYMPOSIUM "NO STONE UNTURNED" LONDRES, 15 ET 16 AVRIL 2010

TANAKUIL BERTO, JUDY DE ROY & CAMILLE DE CLERCQ

8

**RECENT ONDERZOEK NAAR DE MATERIALEN EN TECHNIEKEN
 VAN DE GLASSCHILDERKUNST**

**The Production of Stained Glass in the County of Flanders and the Duchy of Brabant from
 the XVth to the XVIIIth Centuries: Materials and Techniques**

11

Prof. Dr. Joost M. A. CAEN

ENKELE OUDE MEESTERS EN HUN "MODERNE DUBBELGANGERS"

VOOR HET VOETLICHT: VAN EYCK EN VAN DER VEKEN, VERMEER EN VAN MEEGERE

**QUELQUES MAÎTRES ANCIENS ET LEURS «DOUBLURES MODERNES» SONT À L'HONNEUR :
 VAN EYCK ET VAN DER VEKEN, VERMEER ET VAN MEEGEREN**

13

WOORD VAN DE VOORZITTER

MOT DU PRÉSIDENT

Els MAILYSTER

Beste leden,
Beste collega's,
Beste vrienden,

De voorbije maanden stond opnieuw de bescherming van onze beroepstitel centraal. Spijtig genoeg had het ministerie blijkbaar andere bekommernissen en bleef ons dossier ergens onderaan liggen. De val van de regering schuift alles weer op de lange baan, afwachten dus.

Maar wij zaten niet stil. Twee maal nodigden we onze opposanten (gekant tegen ons verzoekschrift) uit tot een gesprek, echter zonder gevolg. Uiteindelijk kwam het toch tot een ontmoeting op de FOD economie. Hierbij werden we gesteund door de jurist het FVIB, onze « m(p)eterfederatie ». Verder waren ook aanwezig : drie juristen van de FOD economie , departementschef Els Hofkens en Marjan Buyle van het VIOE, twee vertegenwoordigers van C/R Forum nl. Adriaan Linters in de hoedanigheid van historicus en voorzitter en Daniëlle Depoortere (C/R schilderijen), een vertegenwoordigster van Syntra, en Pierre Masson, Alain de Winiwarter en Els Malyster voor de BRK/APROA.

Tijdens deze vergadering wilden we ons verzoekschrift verdedigen , onduidelijkheden en misverstanden oplossen.

Spijtig genoeg werd dit geen constructief gesprek. C/R Forum wil dit dossier over de communautaire boeg gooien en wil benvendien ons beroep reorganiseren vertrekende van competentie niveaus.

Syntra legde vooral het accent op de verwarring tussen de bescherming van de titel en de reglementering van het beroep.

Het VIOE was neutraal maar bezorgd over de best mogelijke bescherming van het patrimonium door de kwaliteit van uit te voeren restauraties.

Toch blijven we actief, en hopen met de steun van belangrijke actoren binnen het patrimonium ons verzoekschrift kracht bij te zetten . Een nieuwe regering, misschien een nieuwe wind , wie weet blaast die ons in de goede richting

De Deontologische Raad is volop actief met het behandelen van een aantal prangende vragen. Daarom wou ik elk lid van de BRK/APROA nog eens wijzen op zijn/haar plicht om in geval van dispuut of probleem, dit eerst en vooral voor te leggen aan de Deontologische Raad, zoals de statuten van onze vereniging eisen. Indien u een vraag of probleem heeft , dient u dit duidelijk te omschrijven in een brief gericht aan de voorzitter van de Deontologische Raad . De brief wordt vervolgens in een gesloten envelop aan de Raad van Bestuur gezonden.

Eindelijk zomer, en hup, daar is de nieuwe ledenlijst in een fris kleedje. Deze wordt opnieuw wijd verspreid , naar musea, kerkfabrieken, binnen de scholen, naar architecten etc. En iedereen van ons kan hier zijn steentje bijdragen. Maak ons bekend en gekend, deel deze ledenlijsten uit en verwijss ook naar onze website.

De voorbereidingen voor het colloquium van 2011 zijn alvast begonnen en enkel het onderwerp alleen is reeds intrigerend en veelbelovend.

Geniet van de zomer en hopelijk de zalige zon

Chers membres,
Chers collègues,
Chers amis,

C'est à nouveau la protection de notre titre professionnel qui s'est trouvé au centre de nos discussions ces derniers mois. Malheureusement le ministère a apparemment d'autres soucis et notre dossier reste en bas de la pile. La chute du gouvernement reporte tout indéfiniment, attendons donc. Mais nous n'étions pas restés inactifs. Par deux fois nous avons invité nos opposants (à notre requête) à participer à une discussion, invitation toutefois restée sans suite. Nous sommes finalement parvenus à nous rencontrer au SPF Economie. Nous avons été soutenus par le juriste du FVIB, notre parrain. Etaient aussi présents : trois juristes du SPF Economie, le chef de département Els Hofkens et Marjan Buyle du VIOE, deux représentants de C/R forum, à savoir Adriaan Linters, historien et président, et Daniëlle Depoortere (C/R de peinture), une représentante de Syntra, ainsi que Pierre Masson, Alain le Winiwarter et Els Malyster pour l'APROA-BRK.

Au cours de cette réunion, nous avons voulu défendre notre requête, et dissoudre les confusions et les malentendus. Malheureusement la conversation ne fut pas très constructive. Le C/R forum veut déplacer ce dossier sur le plan communautaire et veut en outre réorganiser notre profession en partant de niveaux de compétence.

Syntra met surtout l'accent sur la confusion entre la protection du titre et la réglementation de la profession.

Le VIOE reste neutre mais s'inquiète au sujet d'une protection optimale du patrimoine, grâce à la qualité des restaurations réalisées.

Pourtant nous restons actifs, et espérons renforcer notre requête grâce au soutien d'acteurs importants du secteur du patrimoine. Un nouveau gouvernement, peut-être un nouveau vent, qui sait, soufflera dans notre direction....

Le conseil déontologique est pleinement actif avec le traitement d'un nombre préoccupant de demandes. A ce sujet, je tiens à redire encore une fois à chaque membre de l'APROA-BRK le devoir qu'il a de soumettre la plainte ou le problème d'abord et surtout au conseil de déontologie, comme les statuts de notre association l'exigent. Si vous avez une question ou un problème, faites-le clairement connaître dans une lettre adressée au président du conseil de déontologie. La lettre est ensuite envoyée dans une enveloppe fermée au Conseil d'administration.

Voici finalement l'été et la nouvelle liste des membres est toute fraîchement arrivée. Celles-ci seront de nouveau largement diffusées, vers les musées, les fabriques d'église, au sein des écoles, vers les architectes etc. Et chacun d'entre nous peut apporter ici sa petite pierre. Faisons nous connaître et reconnaître, distribuez ces listes de membres et renvoyez aussi vers notre site Web.

Les préparations pour le colloque de 2011 ont déjà commencé et le sujet est déjà intrigant et prometteur.

Profitez de l'été et, espérons-le, d'un soleil délicieux!

(Traduction : Marie Postec)

QUOI DE NEUF AU CONSEIL D'ADMINISTRATION ?

NIEUWS UIT DE RAAD VAN BESTUUR

ETIENNE COSTA, MARJAN BUYLE.

Chers collègues

Le CA s'est réuni à plusieurs reprise ces derniers temps afin de poursuivre sa tâche de gestion régulière. Nous abordons régulièrement de nouveaux sujets qui sont le fait de l'actualité de notre métier ou nous lançons nous même certains thèmes de réflexion qui nous semblent importants.

La requête en protection de notre titre suit son cours avec des contact au plus près avec certains de nos opposant mais aussi avec les autorités en charge du dossier. Ces contacts sont parfois rassurants mais parfois décevants aussi. Nous espérons que les élections de ce mois de juin de viendront pas bouleverser notre agenda.

Un sujet a particulièrement attiré notre attention. Il s'agit du statut des personnes travaillant en conservation-restauration sous le statut de « porté salarial » via des société comme SMART. Les questions relatives à ce sujet sont important au point de vue des statuts professionnels et donc de leur adéquation avec les exigences statutaires de notre association. Ces questions portent, entre autres, sur le taux de TVA appliqué lors de travaux en conservation-restauration via un portage salarial et sur la responsabilité juridique de ces travaux. Nous attendons par ailleurs un avis de la Cours des Comptes qui doit se prononcer sur le bien fondé de l'exercice de la conservation-restauration sous ce statut. De notre côté nous recherchons à comprendre ce statut fort complexe suite à un vide juridique. Notre but est de prévenir toute concurrence déloyale et de garantir que ce statut est en accord avec nos statuts.

Les membres du nouveau conseil de déontologie sont venus prêter serment devant le CA. Nous avons pu alors préciser à nouveau les charges de ce conseil à ses membres et annoncer le type de dossier que nous voudrions les voir étudier. Ce conseil se chargera maintenant de former son bureau afin de démarrer au plus tôt son exercice.

Le colloque 2011 est abordé régulièrement au CA. Différents sujets nous parviennent déjà. Marjan Buyle suit cette organisation de près et un groupe de travail a été mis sur pied afin de définir la portée du sujet abordé et de mettre sur pied un programme de conférence pertinent.

Notre site web, outil très intéressant, ne nous semble pas à la hauteur des attentes. Nous allons le corriger et nous sommes à la recherche d'un membre qui serait tenté de l'animer régulièrement. Ce site a subi des maladies de jeunesse mais nous espérons encore qu'il puisse être le vecteur d'échanges fournis entre les membres ou avec le public extérieur. Son animation dépend en grande partie de vous. Nous allons tenter de relancer ce site, à vos claviers.

Beste collega's

De Raad van Bestuur vergadert elke maand om tegemoet te komen aan haar opdrachten. We bespreken regelmatig nieuwe onderwerpen die opduiken in de actualiteit van ons beroep en we brengen zelf ook nieuwe thema's aan die ons belangrijk lijken.

Ons verzoekschrift voor de bescherming van de beroeps-titel vervolgt zijn weg. We hebben overlegd met onze belangrijkste tegenstander, maar ook met de overheden die bevoegd zijn voor dit dossier. Deze contacten zijn soms geruststellend maar soms ook heel ontmoedigend. We hopen dat de verkiezingen van juni onze agenda niet in de war sturen.

Eén onderwerp heeft onze bijzondere aandacht getrokken. Dit is het statuut van mensen die in de conservatie-restauratie werkzaam zijn onder het statuut van « derde-betaler » via organisaties zoals de SMART. Vve kregen hierover verscheidene vragen en die zijn belangrijk in de problemstelling van ons beroepsstatuut en hun samenhang met de statutaire vereisten van onze vereniging. Het gaat hier ondermeer over het toegepaste BTW-tarief voor conservatie-restauratiowerken via dit systeem van derde-betaler en over de juridische verantwoordelijkheid van deze restauraties. We verwachten binnenkort een advies van het Rekenhof, dat zich zal uitspreken over de wettelijkheid van het uitvoeren van het beroep van conservatie-restauratie onder dit statuut. Van onze kant bestuderen we dit zeer complexe statuut, dat ontstaan is uit een juridisch vacuüm. Ons doel is om oneerlijke concurrentie te voorkomen en te onderzoeken of dit statuut in overeenstemming is met onze statuten.

De leden van de nieuwe Raad voor Deontologie hebben hun eed gezworen voor de Raad van bestuur. Bij die gelegenheid hebben we de opdracht van deze Raad nogmaals uitgelegd en hen gevraagd om een aantal prangende onderwerpen te willen bestuderen. De Raad staat zelf in voor haar organisatie en het verkiezen van een voorzitter, om zodoende zo snel mogelijk met haar activiteiten te kunnen starten.

Onze website, die een heel interessant instrument is, voldoet evenwel niet altijd aan de verwachtingen. We zouden deze willen verbeteren en zijn op zoek naar een lid van de BRK die zich zou willen engageren om de site regelmatig te willen animeren. De site had af te rekenen met de gebruikelijke kinderziektes, maar we hopen vooralsnog dat de site een uitwisselingsforum kan worden voor onze leden en voor het publiek. De verlevendiging van de site hangt voor een groot deel ook van jullie af. We proberen de site opnieuw te lanceren, zoals u dat zou willen.

UNE GARDE-ROBE HORS DU COMMUN

EEN ONGEWONE GARDEROBE

Chantal CARPENTIER

Le premier costume de cette collection date de 1747, 2 ou 3 nouvelles pièces s'y ajoutent chaque année, et l'ensemble est conservé dans une garde-robe située sur la Grand-place de Bruxelles. L'heureux propriétaire de cette prestigieuse collection attire chaque année de nombreux touristes. Placé sur un piédestal, car de petite taille, il lance son petit jet sur le spectateur.

Il s'agit, vous l'aurez reconnu, du Manneken-Pis.

Il constitue de nos jours, avec le défilé de l'Ommegang et la plantation du Meyboom, l'un des principaux attraits du folklore bruxellois. Ornant une des nombreuses fontaines alimentant la ville en eau potable, l'actuelle statue en bronze de 61 cm de haut a été réalisée à la demande des édiles communaux bruxellois par le sculpteur Jérôme Duquesnoy l'ancien en 1619. Nu la plupart du temps, il reçoit cependant régulièrement un costume particulier, lors de certains événements.

C'est traditionnellement à la date du 1er mai 1698 que l'on fait remonter l'origine de son premier costume, couleur "bleu de Bavière", offert par le Prince électeur Maximilien-Emanuel de Bavière, gouverneur général des Pays-Bas espagnols. Un demi-siècle plus tard, en 1747, pour effacer la mauvaise conduite de ses soldats qui avaient dérobé la statuette, Louis XV fit don d'un habit de gala (Fig 1) qui constitue un des fleurons des actuelles collections du Musée, et le plus ancien costume aujourd'hui conservé. Depuis lors, le Manneken-Pis a reçu régulièrement de nouveaux habits et sa garde-robe en compte à l'heure actuelle plus de 800.

Fig 1 : costume offert par Louis XV/ kostuum geschenken door Lodewijk XV (© auteur)

Chaque année, à une cinquantaine de reprises, le Manneken Pis est revêtu d'un costume folklorique, sportif ou thématique. La délicate tâche qui consiste à l'habiller et le déshabiller revient à un employé communale (en fait, ils sont deux à se relayer dans cette fonction). Un calendrier très précis est établi avec des dates fixes pour certains costumes (http://www.ilotsacre.be/images/virtualvisit/manneken_pis.htm), auxquels s'ajoutent les nouveaux habits reçus en cadeau pendant l'année. Ainsi, à l'occasion de certaines fêtes nationales, le Manneken-Pis porte le costume

Het eerste kostuum van deze collectie gaat terug tot 1747 en elk jaar komen er twee tot drie nieuwe stukken bij. Deze verzameling wordt bewaard aan de Grote Markt in Brussel. De gelukkige bezitter van deze prestigieuze collectie trekt elk jaar talloze bezoekers. Vanop zijn sokkel, want hij is maar klein, richt hij zijn kleine straal op de bezoekers. U hebt het al geraden: het gaat om Manneken Pis.

Samen met de Ommegang en het planten van de Meyboom behoort hij tot de belangrijkste attracties van de Brusselse folklore. Hij versiert één van de talrijke fonteinen die de stad voorzagen van drinkbaar water. Het huidige beeldje is 61 cm hoog en werd in opdracht van de Brusselse gemeenteraadsleden besteld bij de beeldhouwer Jeroom Duquesnoy in 1619. Meestal is hij niet gekleed, maar op bepaalde tijdstippen ter gelegenheid van evenementen krijgt hij een aangepast kostuum.

Zijn eerste kostuum in het « Beiers blauw » werd hem volgens de traditie geschonken door de prins Maximiliaan-Emmanuel van Beieren, die algemeen gouverneur was van de Spaanse Nederlanden. Een halve eeuw later, in 1747, om het slechte gedrag goed te maken van zijn soldaten die het beeldje gestolen hadden, schonk Lodewijk XV hem een gala-uniform (fig. 1) die thans één van de topstukken is in de museumverzameling en bovendien het oudste kostuum dat tot nu toe bewaard bleef. Sindsdien kreeg Manneken Pis regelmatig nieuwe kostuums om zijn garderobe aan te vullen, die thans meer dan 800 stukken telt.

Zeker vijftig keer elk jaar wordt Manneken Pis dus aangekleed in een folkloristisch, sportief of thematisch kostuum. De moeilijke taak om hem aan en uit te kleden is toevertrouwd aan een gemeentelijke ambtenaar (in feite zijn ze met twee en wisselen ze mekaar af). Een heel precieze kalender is opgemaakt op bepaalde data voor bepaalde kostuums

Fig 2 : costume de la Journée Anti-sida/ kostuum van de anti Aids-dag (© auteur)

traditionnel du pays fêté : le 17 mai il revêt le costume norvégien, le 9 juin celui du Canada ou le 5 juillet celui du Venezuela. A chaque départ du tour de France, il s'habille du maillot jaune ; le 12 septembre il est là pour rappeler l'anniversaire de Maurice Chevalier, le 3 juillet est le jour dédié à Michel Polnareff, ou encore le 1er décembre il commémore la Journée Mondiale Anti-SIDA (Fig 2). La statuette est alors habillée le matin puis elle est à nouveau dévêtu le soir, le costume du jour reste sur la stauette quel que soit le temps. Outre ces traditionnelles sorties, de nombreux costumes sont fréquemment prêtés pour divers types d'évènements ou habillent la statue lors de commémorations. Enfin, les plus anciens, quant leur état le permet, sont seulement visibles au musée dans les vitrines.

Toutes ces manipulations et intempéries impliquent inévitablement des dégâts et cette prestigieuse collection nécessite des mesures de conservation adéquates, ainsi qu'un suivi par une restauratrice de textile.

Chargée depuis 2006 du suivi de la collection des habits du Manneken-Pis, ma première mission fut de faire un constat de l'état de rangement et d'améliorer les conditions de conservation de cette immense collection. Les costumes étaient anciennement rangés dans des sacs en plastique transparents (Fig. 3) afin de les identifier facilement. Je remplace dès que je le peux ces contenants par des sacs en coton (Fig.4). L'identification se fait alors grâce à l'impression sur la face du sac d'une photographie du costume monté sur la statue. Les chapeaux volumineux et fragiles sont rangés dans des boîtes en carton non acides confectionnés sur mesure (Fig.5). Enfin, les costumes les plus anciens et les plus fragiles sont totalement rangés dans une boîte à compartiments également confectionnée sur mesure.

Fig. 3 : ancien mode de conditionnement dans des sacs en plastique/ vroegere manier van bewaren in plasticen zakken (© auteur)

Fig. 4 : nouveau mode de conditionnement dans des sacs en coton/ nieuwe methode voor het opbergen in katoenen zakken (© auteur)

Fig. 5 : Nouvelle boîte de conditionnement pour les costumes les plus fragiles / nieuw vervaardigde dozen voor de meest fragiele kostuums (© auteur)

Le musée est comme bon nombre de maisons très anciennes de Bruxelles, un bâtiment étroit aux petites pièces.

(http://www.ilotsacre.be/images/virtualvisit/manneken_pis.htm), waar dan nog de kostuums bijkomen die hij elk jaar als geschenk krijgt. Zo is Manneken Pis ter gelegenheid van bepaalde nationale feestdagen gekleed in het traditioneel kostuum van dat land: op 17 mei de Noorse klederdracht, op 9 juni de Canadese of op 5 juli de Venezolaanse. Bij het vertrek van de Ronde van Frankrijk wordt hij uitgedost in de gele trui ; 12 september is er de herinnering aan de verjaardag van Maurice Chevalier ; 3 juli is de dag van Michel Polnareff en op 1 december wordt de wereld-anti-Aids-dag herdacht (fig. 2). Het beeld wordt aangekleed in de vroege morgen en pas's avonds uitgekleed, ongeacht de weersomstandigheden van die dag. Naast deze traditionele tentoonstellingen worden veel kostuums ook uitgeleend voor diverse evenementen of wordt het beeldje ermee aangekleed op bepaalde herdenkingen. De oudste kostuums evenwel worden alleen getoond in tentoonstellingskasten van het museum.

Al deze manipulaties en weersomstandigheden hebben uiteraard schade tot gevolg en deze prestigieuze verzameling heeft nood aan aangepaste conservatiemaatregelen en aan nazicht door een textielrestaurateur.

Sinds 2006 belast met de opdracht om de verzameling kostuums van Manneken Pis te controleren, was de eerste opdracht om na te kijken hoe ze werden bewaard en hoe deze condities konden verbeterd worden. Vroeger waren de kostuums opgeborgen in doorschijnende plastic zakken (fig. 3) om ze gemakkelijk te kunnen identificeren. Waar mogelijk worden deze zakken vervangen door katoenen exemplaren (fig. 4). De identificatie ervan gebeurt dan door een foto van het kostuum, dat op deze zakken is afgedrukt. De omvangrijke en fragiele hoofddeksels worden bewaard in zuurvrije kartonnen dozen, die op maat gemaakt zijn (fig. 5). Ten slotte worden de oudste en meest fragiele kostuums in hun geheel bewaard in gecompartmenteerde dozen, die speciaal op maat vervaardigd worden.

Het museum is zoals de meeste oude huizen van Brussel, gevestigd in een tamelijk smal gebouw met kleine vertrekken. De vernieuwde tentoonstellingszaal bevat ook een gedeelte van de reserves, die zich juist boven de nieuwe tentoonstellingskasten bevinden.

De technische fiche die vanaf nu elk behandeld kostuum vergezelt, bestaat uit diverse informatie zoals het aantal stukken waaruit elk kostuum bestaat, hun toestand, de uitgevoerde ingreep en andere nuttige inlichtingen en raadgevingen. Dit verslag is een belangrijk werkinstrument dat dienst doet wanneer een kostuum in beschadigde toestand wordt teruggebracht. Het wordt met aandacht door de museumconservators gelezen. Er is veel noodzakelijke uitwisseling van informatie, omdat het beheer van een dergelijke collectie heel ingewikkeld is.

De kostuums worden bezorgd in kleine aantallen. Vaak zijn ze vervaardigd in uiteenlopende materialen. Voor schade aan elementen in andere materialen moet beroep gedaan worden op een deskundige restaurateur van die materie, waarna een toestandsrapport en een behandelingsvoorstel worden besproken.

In andere gevallen, als de accessoires of de materialen gevaar kunnen opleveren voor het textiel, worden afzonder-

La salle d'exposition rénovée inclut une partie des réserves, située juste au-dessus des nouvelles vitrines.

La fiche technique qui accompagne dorénavant chaque costume traité comprend diverses informations tels que le nombre de pièces composant le costume, leur état, l'intervention effectuée et parfois quelques informations et conseils. Ce rapport constitue aussi un outil précieux qui me sert lorsque le costume me revient suite à une nouvelle détérioration. Il est attentivement lu par les conservateurs du musée. Nous avons beaucoup d'échanges et d'écoute les uns envers les autres, car la gestion d'une telle collection n'est pas aisée.

Par petits lots, les costumes me sont confiés.

Souvent, ces costumes comportent des matériaux de natures diverses. Pour les éléments dégradés autres qu'en textile, je m'adresse à un restaurateur compétent pour évaluer leur état et pour les traiter ensuite.

Fig. 6 : exemple d'altération -costume Louis XV pendant traitement / voorbeeld van beschadiging - kostuum van Lodewijk XV tijdens behandeling (© auteur)

Dans d'autres cas, si les accessoires ou les matériaux sont dangereux pour les tissus, je confectionne des sacs pour les isoler. Ainsi, on évite qu'ils endommagent les autres pièces du costume.

Petit à petit, et au rythme de trois, quatre ou cinq costumes par lot, j'ai pu me faire une première idée sur la collection. Première idée car je suis encore confrontée à des surprises. Cette collection est une réplique authentique du costume dont il s'inspire mais en taille réduite à la taille de la statue, bon nombre de détails y sont présents.

Cette collection est pour moi un défi permanent dès l'arrivée des costumes que je découvre petit à petit. Certains sont très dégradés et demandent beaucoup de soin, d'autres ne demandent qu'un meilleur contidionnement dans le sac en coton accompagné d'une fiche technique.

Bruxelloise d'origine, c'est sans dissimuler ma fierté que j'ai plaisir à contribuer à la préservation de cette fabuleuse collection.

Dans un prochain bulletin, deux cas de traitement complets seront présentés en détail.

A consulter :

Musée de la Ville de Bruxelles (Maison du Roi), *Légendes et Costumes de Manneken-Pis*, Bruxelles, 2002

Couvreur, M. ; Deknop A. ; Symons, T. ; *Manneken-Pis dans tous ses états*, Bruxelles, 2005.

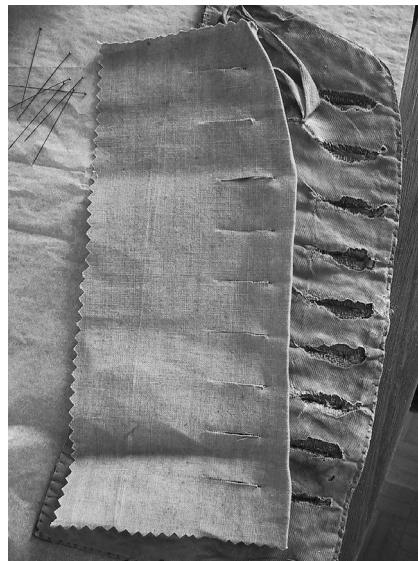

Fig. 7 : voorbeeld van beschadiging -gala kostuum, stad van Brussel, 18de eeuw, tijdens behandeling/ exemple d'altération- costume de gala, Ville de Bruxelles, 18e siècle, pendant traitement (© auteur)

lijke zakken vervaardigd om deze te isoleren. Zo verhindert men dat andere delen van het kostuum beschadigd worden.

Langzamerhand, aan het ritme van drie, vier tot vijf kostuums per keer, kan men zich een idee vormen van de collectie. Dit is pas een eerste kennismaking want er doen zich soms verrassingen voor. Deze verzameling is een authentieke replica van het kostuum waarop het geïnspireerd is, maar in kleinere afmetingen volgens de afmetingen van het beeldje. Veel details zijn aanwezig.

Deze collectie is een permanente uitdaging vanaf het ogenblik dat de kostuums langzaamaan hun bijzonderheden prijsgeven. Sommige zijn erg beschadigd en vragen veel zorg, maar voor andere volstaat met een betere opbergung in katoenen zakken, met een eigen technische fiche.

Vermits ikzelf Brusselse ben, is het niet zonder fierheid dat ik meewerk aan het behoud van deze prestigieuze collectie.

In een volgend Bulletin zullen twee behandelingen in detail voorgesteld worden.

Te raadplegen literatuur :

Musée de la Ville de Bruxelles (Maison du Roi), *Légendes et Costumes de Manneken-Pis*, Bruxelles, 2002.

Couvreur M., Deknop A. et Symons, T.; *Manneken-Pis dans tous ses états*, Bruxelles, 2005.

(Vertaling : Marjan Buyle)

SYMPOSIUM "NO STONE UNTURNED" LONDEN, 15 EN 16 APRIL 2010

SYMPOSIUM "NO STONE UNTURNED" LONDRES, 15 ET 16 AVRIL 2010

TANAQUIL BERTO, JUDY DE ROY & CAMILLE DE CLERCQ

Naar aanleiding van de recente heropening van de Middeleeuwen & Renaissance zalen organiseerde het Victoria and Albert Museum dit symposium met de titel *No Stone Unturned*.

De betreffende grote zalen waren voornamelijk gevuld met grote architecturale onderdelen en monumenten die ongewijzigd zijn gebleven sinds hun laatste opstelling verschillende decennia geleden. Gezien hun afmetingen, gewicht en soms irreversibele bevestigingssystemen is dit ook begrijpelijk.

Een volledige herziening van de zalen drong zich op omdat de bestaande presentatie niet meer voldeed aan de actuele criteria met betrekking tot esthetiek, representatie, documentatie en educatie. De gedateerde opstelling van de monumentale objecten die vaak uit onderdelen van oorspronkelijk grotere monumenten bestond, vulden de ruimte als een onsamenhangend geheel.

Bij het herontwerpen van de zalen werd gestreefd naar een nieuwe architecturale interactie tussen de verschillende objecten en een eenheid in de zalen, waarbij de ervaring van de ruimtelijkheid evenwaardig als de presentatie van de monumenten op zich werd benaderd.

Het resultaat van de vernieuwde opstelling geeft een indrukwekkende en reële ervaring, de monumenten leven als het ware op en herinneren de toeschouwer terug aan hun aanvankelijke bestemming.

Dit effect wordt ook bekomen door de elementen van een presentatie te voorzien die zo goed mogelijk hun oorspronkelijke opstelling benaderd, zo zijn de kapitelen opgesteld zoals ze in een kloostergang zouden staan, glasramen worden gepresenteerd met werkelijk doorschijnend zonlicht, stenen poorten staan zo opgesteld dat je er door kan lopen, balkonelementen zijn verwerkt in een echt balkon van waarop je het geheel kan anschouwen...

De nieuwe opstelling heeft in totaal meer dan zeven jaar in beslag genomen. Na meer dan vier voorbereidende jaren nam de volledige deconstructie van de stenen monumenten twee en een half jaar in beslag en de volledige reconstructie van de nieuwe presentatie iets meer als een jaar.

Suite à la récente réouverture des salles consacrées à l'art du Moyen-Age et de la Renaissance, le Victoria and Albert Museum a organisé ce symposium avec le titre *No Stone Unturned*. Les grandes salles en question étaient essentiellement ornées de grands éléments architecturaux et de monuments, restés inchangés depuis leur dernière disposition il y a plusieurs décennies. On peut le comprendre aux

vues de leurs dimensions, de leurs poids et parfois de leurs systèmes de maintien irréversibles.

Une révision complète des salles s'est imposée parce que la présentation existante ne répondait plus aux critères actuels sur le plan esthétique, au niveau de la représentation, de la documentation et de l'éducation. La disposition datait, les objets monumentaux qui souvent proviennent de monuments initialement plus grands remplissaient l'espace en un ensemble incohérent.

Pour cette nouvelle conception des salles, une nouvelle interaction architecturale a été recherchée entre les différents objets et pour une unité dans les salles, dans laquelle la spatialité a été soignée autant que la présentation des monuments en soi. Le résultat de la disposition rénovée donne une expérience impressionnante et réelle, les monuments revivent en quelque sorte et rappellent au spectateur leur destination initiale.

Cet effet est aussi obtenu en munissant les éléments d'une présentation qui rappelle autant que possible leur disposition d'origine, ainsi les chapiteaux ont été alignés comme ils devaient l'être dans un cloître, les vitraux sont présentés avec une authentique lumière du soleil les traversant, les portes en pierre sont placées de telle façon que l'on peut passer à travers, les éléments de balcons ont été intégrés dans un véritable balcon duquel on peut contempler l'ensemble...

La nouvelle disposition a pris au total plus de sept ans. Après plus de quatre ans de préparation, la complète déconstruction des monuments en pierre a demandé deux ans et demi et la reconstruction de la nouvelle présentation un peu plus d'un an.

*III. 1- Overzicht van "The Gallery 50"/
Vue de la "Gallery 50" (© auteurs)*

Onder leiding van Charlotte Hubbard (hoofd van de conservatie van Beelden in de V&A) stond een team van zowel interne als externe experts: architecten, techniekers, restauratoren, aannemers en gespecialiseerde verhuisfirma's. Binnen de zestien lezingen werd elke groep vertegenwoordigd waarbij alle aspecten van het groots en langdurig project uitgelicht werd.

De lezingen van het tweedaagse symposium werden opgesplitst in twee thema's waarbij op de eerste dag voornamelijk het voorbereidende gedeelte werd besproken. Deze fase omvat de ontwerp fase, de voorbereiding van de logistiek, uitdenking van methodiek en de veiligheid van zowel de monumenten, het museumgebouw als de medewerkers zelf. Op de tweede dag werden enkele projecten op zich besproken waaruit het vakmanschap en doordachtheid van de opstelling in al zijn facetten duidelijk uitgelicht werd.

De belangrijkste en meest complexe objecten werden hierbij extra uitgelicht en geven een idee van de verscheidenheid en grootsheid van de collectie: het Cremona Ceiling (een 15e eeuws fresco stukkewelplafond), het monument van Marchese Spinetta Malaspina (15e eeuws monument uit Italië, Verona), een drie verdiepingen hoge houten trap met overloop en een monumentale keramische medaillons met veelkleurig glazuur waaronder de Stemma of René van Anjou.

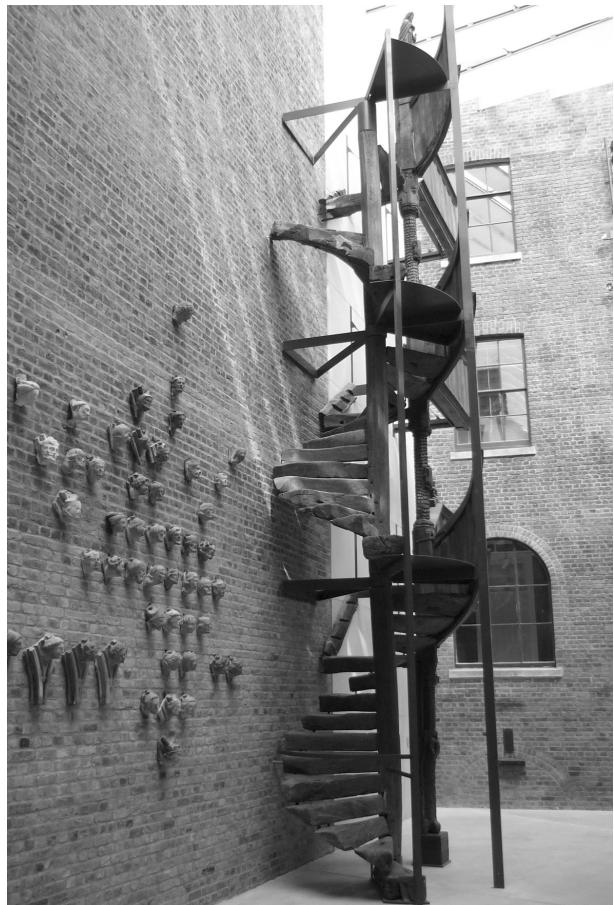

III.2- Installatie van keramische medaillons met veelkleurig glazuur Stemma of René van Anjou, 1466–78, Luca della Robbia (rond 1400–82) en workshop/Installation du médaillon en céramique avec une couverte multicolore, Stemma de René d'Anjou, 1466–78, Luca della Robbia (vers 1400–82) et atelier. (© auteurs)

De experts rechtstreeks betrokken bij het plannen en uitvoeren van de verplaatsing van deze monumentale artefacten had nog geen ervaring met het verplaatsen van objecten van zo een hoeveelheid, omvang, gewicht en historische waarde. De voornaamste problematiek bij de vernieuwing was van logistieke aard, een monumenten in gedemonteerde staat neemt immers veel meer oppervlakte in beslag dan in zijn vooropgezette opstelling. Gezien het niet enkele maar tientallen objecten betrof is het hele project gepaard gegaan met vele vertragingen en onverwachte wendingen.

Sous la direction de Charlotte Hubbard (chef de la conservation des sculptures au V&A) a travaillé une équipe d'experts aussi bien internes qu'externes : architectes, techniciens, restaurateurs, entrepreneurs et firmes spécialisées dans le déménagement. Au travers des seize communications du colloque, chaque groupe a été représenté, avec tous les aspects de ce grandiose projet mené sur une longue durée. Les conférences du symposium des deux jours ont été fractionnées en deux thèmes, le premier jour la partie préparatoire a été essentiellement débattue. Cette phase comprend la phase d'ébauche, la préparation de la logistique, la mise au point de la méthode et la sécurité aussi bien des monuments, du bâtiment du musée que des collaborateurs eux-mêmes. Le deuxième jour, quelques projets ont été discutés parmi lesquels l'importance des compétences professionnelles et les réflexions menées sur la disposition ont été éclairées sous toutes leurs facettes.

Les objets les plus importants et les plus complexes ont alors été davantage détaillés, ce qui a donné une idée de la diversité et de l'importance de la collection : le plafond Cremona (un plafond voûté en stuc peint à fresque du 15e siècle), le monument de Marchese Spinetta Malaspina (un monument italien du 15e siècle, Vérone), un escalier en bois sur trois étages avec palier et un monumental médaillon en céramique avec une couverte multicolore, le Stemma de René d'Anjou.

III.3- Nieuwe opstelling van de drie verdiepingen hoge eiken trap met overloop van Morlaix, Frankrijk, waarschijnlijk tussen 1522 en 1530/ Nouvelle installation de l'escalier en chêne haut de trois étages avec palier de Morlaix, France, vraisemblablement entre 1522 et 1530 (© auteurs)

III.4- Monument van Marchese Spinetta Malaspina (15 de eeuws, Italië, Verona), Veronees marmer (kalksteen), kalksteen uit Istrië, marmer met sporen van polychromie / Monument de Marchese Spinetta Malaspina (15 siècle, Italie, Vérone), marbre de Vérone, calcaire d'Istrie, marbre avec traces de polychromie (© auteurs)

Een rode draad binnen de lezingen was een terechte trots en begrijpelijke frustratie omtrent de logistieke problemen.

Meer foto's (in kleur) op : Object installation in Gallery 50 at the V&A:

<http://www.flickr.com/photos/medievalandrenaissance/2969827506>

Les experts directement impliqués dans la planification et l'exécution du déplacement de ces artefacts monumetaux n'avaient encore aucune expérience dans le déménagement d'objets si importants en quantité, taille, poids et valeur historique. La problématique principale lors du réaménagement a été de nature logistique, un monument démonté prend en effet beaucoup plus de place que dans sa position montée. Vu qu'il s'agissait non pas de quelques-uns mais de dizaines d'objets, le projet entier s'est déroulé avec du retard et des imprévus.

Un des fils rouges des interventions a été une fierté justifiée et une frustration compréhensible concernant les problèmes logistiques.

Plus de photos (en couleur) sur : Object installation in Gallery 50 at the V&A :

<http://www.flickr.com/photos/medievalandrenaissance/2969827506>

(Traduction : Marie Postec)

RECENT ONDERZOEK NAAR DE MATERIALEN EN TECHNIEKEN VAN DE GLASSCHILDERKUNST

The Production of Stained Glass in the County of Flanders and the Duchy of Brabant from the XVth to the XVIIIth Centuries: Materials and Techniques **Brepols Publishers, Turnhout, Belgium, 2009.**

Prof. Dr. Joost M. A. CAEN,

Deze studie vormde het eerste "Doctoraat in de Conservatie-Restauratie" in ons land en opende hiermee nieuwe perspectieven voor het behoud en de ontsluiting van cultureel erfgoed in Vlaanderen. De Opleiding Conservatie-Restauratie aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen zette hiermee ook een nieuwe stap in haar academiseringsproces en in de richting van haar verdere integratie binnen de Associatie Universiteit en Hogescholen Antwerpen.

Het onderzoek was gericht op de materialen en technieken van de glasschilderkunst in de Nederlanden, meer bepaald het Graafschap Vlaanderen en het Hertogdom Brabant, tijdens de Renaissance- en Barokperiode. Deze periode was zonder twijfel de bloeitijd van de glasraamkunst in onze gewesten. De glaskunstenaars van die tijd waren soms gewaardeerde ontwerpers en kunstschilders. Velen bleven echter relatief onbekend, al waren ze toen-dertijd even hoog geapprecieerd binnen de gilden als de vandaag veel meer bekend gebleven kunstschilders en beeldhouwers. Ten einde een goed beeld te verwerven van de materiaal-technische evolutie werd de bestudeerde periode onder de loep genomen met een aanloop (vanaf het begin van de vijftiende eeuw) en met een uitloop (tot in de eerste decennia van de achttiende eeuw). De onderzochte casussen beperkten zich ook niet tot glas dat nog in onze gewesten aanwezig is maar werden uitgebreid met case-studies aangaande glasramen uit de Nederlanden, in Spanje (Miraflores, Leon en Sevilla), Portugal (Batalha) en Engeland (Oxford). Glasramen uit de Nederlanden waren immers gegeerde luxeproducten die naar geheel Europa werden geëxporteerd.

De benadering vanuit het perspectief van de conservatie-restauratie was in belangrijke mate vernieuwend omdat studies omtrent (glas-)kunst in onze gewesten, in het verleden meestal vanuit één welbepaalde hoek werden ondernomen. Zelden werden verbanden gelegd tussen bijvoorbeeld de resultaten van chemische analyses van het glas en de kunsthistorische interpretatie of de correcte datering. Het unieke aan de aanpak van de hedendaagse conservator-restaurator bestaat erin dat hij het erfgoed met het oog op een juiste diagnose en een aangepaste behandeling, moet benaderen vanuit een brede en geïntegreerde blik. Deze interdisciplinaire aanpak resulterde niet enkel in een beter inzicht aangaande de materialen en technieken op het initiële creatie-moment maar beoogde eveneens een duidelijke en onderscheiden kijk op de talrijke latere interventies waar vrijwel alle glasramen aan onderworpen werden. De specifieke 'gelaagdheid' van het glaskunstwerk kwam eveneens uitgebreid aan bod. Ook de massale export naar Engeland tijdens de tweede helft van de achttiende en de eerste helft van de negentiende

This study constitutes the first 'Doctorate in Conservation-Restoration' in Belgium and opens up new perspectives for the preservation and discovery of the cultural heritage of Flanders.

The research focuses on materials and techniques used in the art of stained glass in the Low Countries and more especially in the County of Flanders and Duchy of Brabant during the Renaissance and Baroque eras. This was without doubt the golden age of stained glass in our region and stained-glass artists at the time were sometimes highly respected draughtsmen and painters.

To give a clear picture of material and technical developments, the period under consideration starts with a prologue (from the early fifteenth century) and ends with an epilogue (into the first decades of the eighteenth century). The subjects of research were not restricted to the glass still present in our region, but included case studies on stained glass from the Low Countries found in Spain (Miraflores, Leon and Seville), Portugal (Batalha) and England (Oxford). Stained glass windows from the Low Countries were in any case highly desirable luxury products that were exported all over Europe.

The approach based on the conservation-restoration perspective is largely innovative, since past studies on stained glass in our region have mainly been founded on one well-defined approach. It was unusual to make connections between, for example, the results of chemical analyses of glass and the art historical interpretation or correct dating. The uniqueness of the modern conservationist-restorer's approach lies in the fact that he or she is required to consider our cultural heritage in a broad and integrated way with a view to correct diagnosis and suitable treatment.

This research, although only an initial exploration, has already resulted in some highly relevant new insights. *The study among other things determined that enamel paint and carnation red had already been introduced into stained glass-making in the Low Countries during the second half of the fifteenth century and not during the second half of the sixteenth century, as many art historians asserted in the past. Chemical analysis has also demonstrated that sometimes several artists were involved in one work of stained glass. Chemical analysis will therefore certainly be a more reliable approach in future to dating different 'signatures' in a stained glass window. It was also possible to show that the impact of the guilds on the specific materials and techniques in the course of the period under study constantly declined. The ban (repeated ad nauseam) on the use of lead mills for making lead strips, for*

eeuw werd bestudeerd. Naast de vele vernielingen van allerlei aard, verklaarde dit waarom er zich vandaag nog slechts een heel beperkt gedeelte van ons glasraampatrimonium in onze regio rest en waarom ons referentiemateriaal derhalve enigszins beperkt is.

Het onderzoek, hoewel slechts een eerste exploratie, heeft alvast enkele hoogst relevante nieuwe inzichten opgeleverd. Zo werd onder meer vastgesteld dat de introductie van de emailverf en het carnatiereed in de glasschilderkunst in de Nederlanden reeds plaatsvond tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw en niet tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw, zoals in het verleden door veel kunsthistorici beweerd. Ook werd via chemische analyse aangetoond dat binnen één glaskunstwerk soms meerdere ‘handen’ aan het werk waren. In de toekomst is dus voor een betrouwbare aanpak van het dateren van verschillende ‘schrifturen’ in een glasraam, zonder twijfel chemisch onderzoek ook een waardevolle benadering. Verder kon verklaard worden dat de impact van de gilden op de specifieke materialen en technieken in de loop van de bestudeerde periode steeds geringer werd. Het tot in den treure herhaald verbod op het gebruik van de loodmolen voor de productie van loodprofielen, bijvoorbeeld, en de herhaalde aanmaningen tot gebruik van het kwaliteitsvol Frans kroonglas, tonen deze tanende invloed aan.

Algemeen kon vastgesteld worden dat vele van de belangrijkste innovaties in het bestudeerde vakgebied niet, zoals verwacht, plaats vonden in Antwerpen gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw maar wel in Bourgondisch Brugge tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw. De introductie van een beter geschikt glas uit Lotharingen en van , zoals reeds gesteld, nieuwe glasverven, toonde dit aan. Daar waar Brugse kunstenaars vrijwel uitsluitend werkten voor een gesloten kring van adellijke en kerkelijke opdrachtgevers vormde Antwerpen met zijn vrije markt uiteraard een te duchten concurrent. Wellicht was dit ook precies de oorzaak van de door Brugse kunstenaars geïntroduceerde innovaties, die vervolgens door hun Antwerpse tegenhangers werden geadopteerd en via de open markt werden gecommercialiseerd. Tenslotte kon ook nog aangetoond worden dat de glasschilderkunst, in tegenstelling tot algemeen aangenomen, nog een zeer grote graad van technische verfijning kende tot in de eerste helft van de achttiende eeuw, zij het voornamelijk in de Noordelijke Nederlanden, waar wereldrijke opdrachtgevers er het glasraam blijven waarderen als uiting van hun weelde en prestige.

De conclusie van deze studie bevestigde nadrukkelijk het belang van interdisciplinaire samenwerking met het oog op de conservatie-restauratie van cultureel erfgoed. Historisch en natuurwetenschappelijk onderzoek vormen immers onmisbare aanvullingen op de visuele observatie, en samen vormen deze diverse analyses de leidraad naar een correctere interpretatie van het te behouden erfgoed, zijn verweringsgeschiedenis en zijn herstelcampagnes. Zonder deze geïntegreerde informatiegarantie blijft elke studie steken in zijn eigen beperkingen en vooroordelen, wat uiteraard gevvaarlijk is wanneer bij restauraties actief op het glaskunstwerk wordt ingegrepen.

example, and the repeated exhortations to use high-quality French crown glass, show the diminishing influence of the guilds.

This study is also able to demonstrate that the art of stained glass, contrary to what was generally assumed, was still technically very refined into the first half of the eighteenth century, although mainly in the Northern Netherlands, where worldly clients continued to value stained glass windows as an expression of their wealth and prestige.

The conclusion emphatically confirms the importance of interdisciplinary cooperation with a view to conserving our cultural heritage. Historical and scientific research is after all an essential complement to visual observation. Together, these various analytical methods are a guide to better interpretation of the heritage we seek to preserve, its story of decay, and the efforts at restoration. Without this integrated collection of information, every study will be limited by its own shortcomings and prejudices, which could of course be a hazard when actively intervening to conserve stained glass.

ENKELE OUDE MEESTERS EN HUN "MODERNE DUBBELGANGERS" VOOR HET VOETLICHT: VAN EYCK EN VAN DER VEKEN, VERMEER EN VAN MEEGEREN

QUELQUES MAÎTRES ANCIENS ET LEURS « DOUBLURES MODERNES » SONT À L'HONNEUR : VAN EYCK ET VAN DER VEKEN, VERMEER ET VAN MEEGEREN

INTERNATIONAAL ONDERZOEKS- EN CONSERVATIEPROJECT VAN HET *LAM GODS*

In april 2010 ging te Gent een nieuwe onderzoeks- en conservatiecampagne van het *Lam Gods* van start. Gedurende zeven maanden zal het veelluik bestudeerd worden om te bepalen of er op korte termijn nood is aan een integrale restauratiebehandeling. Dit project, een initiatief van de kerkfabriek van de Sint-Baafskathedraal, wordt gedragen door verschillende instituten: het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK), de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (KMSKB), Monumentenwacht Oost-Vlaanderen vzw, het Klimaatnetwerk Vlaanderen/Nederland, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), Instituut Collectie Nederland, Faro - Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed vzw, de CHARISMA en PROPAINT projecten van de Europese Commissie, Lukas - Art in Flanders, de Universiteit Gent en de Universiteit van Amsterdam. De Getty Foundation finanziert de wetenschappelijke studie; de conservatiebehandeling wordt gesubsidieerd door de Provincie Oost-Vlaanderen en de Vlaamse Overheid. Anne van Grevenstein (Universiteit van Amsterdam) leidt de ploeg met restaurateurs en Ron Spronk (Queen's University, Canada) coördineert de wetenschappelijke studie. Het onderzoek en de behandeling vinden *in situ* plaats, zodat het publiek de voortgang kan volgen doorheen een glazen wand.

In het kader van het internationaal onderzoeks- en conservatieproject van het *Lam Gods* krijgen de *Rechvaardige Rechters* van Jozef Van der Veken, dat fungeert als stand-in voor het gestolen origineel, een dringende conservatiebehandeling in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK). De verflaag van deze opmerkelijke reconstitutie van het paneel van Van Eyck vertoonde ernstige opstuwingen en wordt geconsolideerd.

De aanwezigheid van het paneel in het KIK vormt tevens een unieke gelegenheid voor een grondige studie van het werk door middel van röntgenonderzoek, infraroodreflectografie en de analyse van microstalen. Dit

L'AGNEAU MYSTIQUE AU CENTRE D'UN PROJET DE CONSERVATION ET D'ÉTUDE INTERNATIONAL

Un nouveau projet d'étude et de conservation de l'*Agneau mystique* a débuté à Gand en avril 2010. Durant sept mois, le polyptyque sera étudié pour déterminer si une restauration plus complète s'impose à court terme.

À l'initiative de la fabrique d'église de la cathédrale Saint-Bavon, ce projet réunit plusieurs institutions : l'Institut royal du Patrimoine artistique, les Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique, la Monumentenwacht Oost-Vlaanderen vzw, le Klimaatnetwerk Vlaanderen-Nederland, la Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek, l'Instituut Collectie Nederland, le FARO-Interface flamande pour le patrimoine culturel asbl, les projets de la Commission européenne CHARISMA et PROPAINT, le Lukas-Art in Flanders, l'Université de Gand et l'Université d'Amsterdam. La Getty Foundation finance l'étude scientifique et le traitement de conservation est subsidié par la province de Flandre Orientale et le Gouvernement flamand. Anne van Grevenstein (Université d'Amsterdam) dirige l'équipe de restaurateurs et Ron Spronk (Queen's University, Canada) coordonne l'étude scientifique. Le public peut suivre l'avancement du travail derrière une paroi vitrée.

Dans le cadre d'un projet international d'étude et de conservation de l'*Agneau mystique*, les *Juges intègres* de Joseph Van der Veken bénéficié d'un traitement de conservation d'urgence à l'Institut royal du Patrimoine artistique. Cette remarquable copie d'un des panneaux du polyptyque de Van Eyck, volé en 1934, montre en effet de graves signes de soulèvement : la couche picturale doit être refixée.

La présence du tableau à l'IRPA offre en outre une occasion unique d'étudier l'œuvre en profondeur grâce à la radiographie, la rélectographie infrarouge et l'analyse de microéchantillons. D'une part, ces examens fourniront des informations précieuses sur la technique picturale de Van der Veken. Copiste et restaurateur accompli, ce dernier s'est en effet révélé être l'auteur de plusieurs faux. Une meilleure connaissance de sa technique picturale pourrait permettre d'identifier d'autres œuvres de sa main. D'autre part, les analyses des matériaux utilisés pour ce tableau permettront d'évaluer les signes de vieillissement de la couche picturale et d'envisager un éventuel traitement qui préservera l'harmonie avec les autres panneaux de l'*Agneau mystique*. (<http://www.kikirpa.be/FR/136/185/Presse.htm>)

A lire/Te lezen :

- H. VEROUGSTRAETE, R. VAN SCHOUTE et T.-H. BORC-HERT avec des contributions de E. BRUYNS, J. COUVERT, R. PIETERS et J.-L. PYPART, *Fake or not Fake. Restaurateurs ou faussaires des Primitifs flamands/*

zal enerzijds kostbare informatie opleveren over de schildertechniek van Van der Veken. Naast kopiëst en toegevoegd restaurateur, werd hij immers ontmaskerd als auteur van meerder vervalsingen. Een betere kennis van zijn schildertechniek moet helpen om andere werken van zijn hand te identificeren. Anderzijds kan men door de analyse van de gebruikte materialen de verouderingskenmerken van de verflaag inschatten. Zo kan bij toekomstige behandelingen de harmonie met de an-

Het verhaal van de restauratie van de Vlaamse primitieven, Gand/Gent (Ludion) 2004

- D. VANWIJNSBERGHE (dir.), avec la collaboration de C. BOURGUIGNON et J. DEBERGH et des contributions de P. FRAITURE, S. LAEMERS, J. LUST, D. MARTENS, L. MORTIAUX, P. PHILIPPOT, J.-L. PYPAERT, J. SANYOVA, St. SAVERWYN, D. VANWIJNSBERGHE, *Autour de la Madeleine Renders. Un aspect de l'histoire des collections, de la restauration et de la contrefaçon en Belgique dans la première moitié du xxe siècle* (coll. *Scientia Artis*, 4), Bruxelles, 2008, p. 283-286.

III. 1: The painting, during cleaning (from the website of the National Gallery, London)

dere panelen van het *Lam Gods* worden gevrijwaard.
[\(http://www.kikirpa.be/NL/136/247/Pers.htm\)](http://www.kikirpa.be/NL/136/247/Pers.htm)

A lire/Te lezen :
 - H. VEROUGSTRAETE, R. VAN SCHOUTE et T.-H. BORCHERT avec des contributions de E. BRUYNS, J. COUVERT, R. PIETERS et J.-L. PYPAERT, *Fake or not Fake. Restaurateurs ou faussaires des Primitifs flamands/ Het verhaal van de restauratie van de Vlaamse primitieven*, Gand/Gent (Ludion) 2004

- D. VANWIJNSBERGHE (dir.), avec la collaboration de C. BOURGUIGNON et J. DEBERGH et des contributions de P. FRAITURE, S. LAEMERS, J. LUST, D. MARTENS, L. MORTIAUX, P. PHILIPPOT, J.-L. PYPAERT, J. SANYOVA, St. SAVERWYN, D. VANWIJNSBERGHE, *Autour de la Madeleine Renders. Un aspect de l'histoire des collections, de la restauration et de la contrefaçon en Belgique dans la première moitié du xxe*

THE RESTORATION OF 'MARGARET, THE ARTIST'S WIFE'

Read about the cleaning, restoration and technical examination of Jan van Eyck's celebrated portrait from the Groeninge Museum in Bruges on the website of the museum.

Why was the painting cleaned?

The cleaning of the painting

Restoring Margaret van Eyck

Panel and frame construction

The underdrawing

X-rays and pentimenti

Margaret's red dress

Van Eyck's handling of oil paint

The speaking image

The inscriptions and frame mouldings

The marbled reverse

<http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/research/the-restoration-of-margaret-the-artists-wife/introduction>

siecle (coll. *Scientia Artis*, 4), Bruxelles, 2008, p. 283-286.

THE RESTORATION OF 'MARGARET, THE ARTIST'S WIFE'

Read about the cleaning, restoration and technical examination of Jan van Eyck's celebrated portrait from the Groeninge Museum in Bruges on the website of the museum.

Why was the painting cleaned?

The cleaning of the painting

Restoring Margaret van Eyck

Panel and frame construction

The underdrawing

X-rays and pentimenti

Margaret's red dress

Van Eyck's handling of oil paint

The speaking image

The inscriptions and frame mouldings

The marbled reverse

<http://www.nationalgallery.org.uk/paintings/research/the-restoration-of-margaret-the-artists-wife/introduction>

DE VALSE VERMEERS VAN VAN MEEGEREN

Rotterdam - Museum Boijmans Van Beuningen - 12 mai / 22 augustus 2010

In 1937 was Museum Boijmans Van Beuningen zeer verguld met de aankoop van "De Emmaüsgangers", een zeldzame jonge Vermeer. Tegenwoordig hangt het stuk nog steeds prominent in het museum, maar dan onder de naam van Han van Meegeren (1889-1947). Van Meegeren was een meestervervalser, die handig wist in te springen op de wens van kunsthistorici om de ontbrekende schakel tussen het vroege en late werk van Johannes Vermeer te ontdekken. Ook doeken in de stijl van Frans Hals, Pieter de Hooch en Gerard ter Borch komen van zijn hand. De presentatie "De valse Vermeers van Van Meegeren" toont de techniek van Van Meegeren, zijn vervalsingen en zijn ontmasking. Han van Meegeren gebruikte complexe technieken die vandaag de dag nog steeds bijzonder te noemen zijn. Neem een oud zeventiende-eeuws doek, gebruik oude pigmenten, bind het samen met bakeliet dat na verwarming in een oven keihard wordt en haal er nog een rol over voor de craquelure. Combineer dit met een onderwerpkeuze en compositie naar een oude meester en succes is gegarandeerd. Toch volgde ontmasking. Aan het einde van de oorlog wordt er in de collectie van Göring een schilderij ontdekt. De sporen leiden naar Han van Meegeren, die opgepakt wordt op verdenking van collaboratie. Een zware straf hangt hem boven het hoofd. Dit dwingt hem op te biechten dat hij de maker van het schilderij was. Göring had dus een vervalsing van hem gekocht. Deze bekentenis maakt Van Meegeren razend populair; als 'de man die Göring een kunstje flikte' wordt hij de held van het volk. Ondertussen staat de kunstwereld op zijn kop.

Tegelijkertijd met "De valse Vermeers van Van Meegeren" presenteert Mauritshuis Den Haag "De jonge Vermeer". De presentatie toont aan de hand van drie jeugdwerken de ontwikkeling van Johannes Vermeer.

LES FAUX VERMEERS DE VAN MEEGEREN

Rotterdam - Museum Boijmans Van Beuningen - 12 mai / 22 août 2010

III.2:Han van Meegeren (1889-1947), Les Pèlerins d'Emmaüs / De Emmausgangers, Museum Boijmans VanBeuningen.

(illustration provenant du website du Musée Boijmans Van Beuningen / illustratie uit de website van het Museum Boijmans Van Beuningen - <http://www.boijmans.nl>).

En 1937, le Musée Boijmans Van Beuningen avait fait la une avec l'achat des « Pèlerins d'Emmaüs », une oeuvre rare du jeune Vermeer. La pièce est toujours exposée de nos jours en première place au musée mais sous le nom de Han van Meegeren (1889-1947). Van Meegeren est le faussaire qui a habilement comblé le vide entre les œuvres de jeunesse et les peintures de la maturité de Johannes Vermeer, comme le souhaitaient les historiens de l'art. De la même façon, il a réalisé des toiles dans le style de Frans Hals, Pieter de Hooch et Gerard ter Borch. La présentation des « faux Vermeer de Van Meegeren » montre la technique de Van Meegeren, ses falsifications et la façon dont il a été démasqué. Han van Meegeren a utilisé des techniques complexes qui à l'heure actuelle sont toujours curieuses. Prends une vieille toile du 17ème siècle, utilise des pigments anciens, lie le tout avec de la bakélite qui devient dur comme de la pierre après cuisson au four et passe encore sous un rouleau pour obtenir des craquelures. Combine ceci avec le choix d'un sujet et une composition inspirés des maîtres anciens et le succès est garanti. Il a pourtant été démasqué. A la fin de la guerre, une peinture a été découverte dans la collection de Göring. L'enquête a mené à Han Van Meegeren, qui, soupçonné de collaboration, a été arrêté. Il risquait une lourde peine, ce qui l'obligea à avouer qu'il avait lui-même réalisé la peinture. Göring lui a donc acheté un faux. Cet aveu va rendre Van Meegeren particulièrement populaire, en tant qu'« homme qui a joué un mauvais tour à Göring », il devient un héros national. Entre temps, le monde de l'art est bien perplexe.

En même temps que « Les faux Vermeer de Van Meegeren », le Mauritshuis de la Haye présente « Le jeune Vermeer ». L'exposition montre l'évolution de Johannes Vermeer à l'aide de trois œuvres de jeunesse.

LE JEUNE VERMEER

La Haye – Mauritshuis – 12 mai/12 août

Le Mauritshuis rassemble jusqu'au 22 août inclus trois pein-

DE JONGE VERMEER

Den Haag – Mauritshuis – 12 Mei/12 Augustus

Het Mauritshuis brengt tot en met 22 augustus het jeugdwerk van Vermeer bijeen. Het zijn drie schilderijen: één uit Edinburgh, één uit Dresden en één uit het Mauritshuis zelf. Deze jeugdwerken zijn anders dan we van Vermeer gewend zijn. Geen rijke interieurs met aantrekkelijke vrouwen, maar een mythologische voorstelling, een bijbels verhaal en een bordeelscène. Bovendien zijn ze opvallend groot. Toch verraden alle drie de hand van de meester en is zijn latere stijl in kiem al aanwezig. Zo blijkt dat ook de jonge Vermeer al gefascineerd was door de verstilling en lichtval, waar hij later wereldberoemd mee zou worden.

A lire/Te lezen :

- Frederik H Kreuger: *Han van Meegeren, Meestervervalser* (Master forger), Diemen (Amsterdam) 2004,
- Frederik H. Kreuger: *A New Vermeer : Life and Work of Han van Meegeren*. Quantes Publishers, Rijswijk 2007
- John Godley: *The Master Forger*, London 1950. The journalist John Godley was asked by the Meegeren family (his first wife and her children) to write this book.
- Luigi Guarnieri, *La Double Vie de Vermeer*, Babel, 2007 (roman)

tures : une provenant d'Edimbourg, une de Dresde et une du Mauritshuis lui-même. Ces travaux de jeunesse sont différents de ce que l'on connaît habituellement de Vermeer. Aucun intérieur bourgeois avec des femmes élégantes, mais une représentation mythologique, une histoire biblique et une scène de bordel. De plus, il s'agit de grands formats. Ils trahissent pourtant tous les trois la main du maître et portent en germe son style ultérieur. Ainsi, il apparaît que le jeune Vermeer était déjà fasciné par le silence et l'éclairage, avec lesquels il deviendra plus tard mondialement connu.

A lire :

- Frederik H Kreuger: *Han van Meegeren, Meestervervalser* (Master forger), Diemen (Amsterdam) 2004,
- Frederik H. Kreuger: *A New Vermeer : Life and Work of Han van Meegeren*. Quantes Publishers, Rijswijk 2007
- John Godley: *The Master Forger*, London 1950. The journalist John Godley was asked by the Meegeren family (his first wife and her children) to write this book.
- Luigi Guarnieri, *La Double Vie de Vermeer*, Babel, 2007 (roman)

« L'ASSURANCE AU SERVICE DE L'ART »

INTERNATIONAL INSURANCE SERVICES

Direction :

Jean-Pierre EECKMAN
Isabelle EECKMAN

Musées – Collections privées – Expositions
Fondations – Particuliers – Professionnels – Séjour Transport

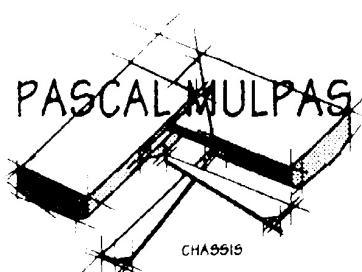
BD A. REYERSLAAN, 67-69 B-1030 BRUXELLES / BRUSSEL

Tél. : (+322) 735 55 92 Fax. : (+322) 734 92 30

e-mail : invicta.belgium@portima.be website : www.invicta-art.com

FABRICATION DE CHASSIS À TABLEAUX VERVAARDIGING VAN SPIERAMEN VOOR SCHILDERIJEN

Travaux personnalisés.
Diverses essences de bois de première qualité
Différents modèles étudiés avec la collaboration de professionnels.
Garantie sur la réalisation.

Uitvoering op maat.
Allerlei soorten hout van eerste kwaliteit.
Verschillende modellen, besturdeerd in samenwerking met vakkli.
Waarborg op de uitvoering.

Enige vertegenwoordiger van de firma / Représentant exclusif de la firme

FRANCO RIGAMONTI (Italia)

Châssis-tendeur en aluminium pour travaux de restauration et de rentoilage.
Châssis en aluminium pour tableaux etc...

Spanramen in aluminium voor restauratie en verdoecking.
Svieramen in aluminium voor schilderijen enz ...

12 Terlaenenstraat - 3040 Ottenburg - tél./fax: 016/47.78.90
GSM: 0495/637.038

ABONNEMENTS

ABONNEMENTEN

Hilde Weissenborn

Sasstraat 37 - 9050 Gentbrugge
Tel. & fax : 09/ 236 33 64
E-mail: hilde@conservatie-restauratie.be

■ **1 AN (SOIT 4 NUMÉROS)**

(frais d'envois inclus)

Belgique et U.E.=€25

Etudiant = € 15

Etranger (frais bancaires à charge de
l'abonné)=€35

■ **1 JAAR (4 NUMMERS)**

(verzendingskosten inbegrepen)

België en E.U.=€ 25

Studenten = € 15

Buitenland (bankkosten ten laste van de
abonnee)=€35

■ **1 NUMÉRO**

(frais d'envois inclus)

Belgique et U.E.=€ 7

Etranger (frais bancaires à charge
de l'abonné)=€ 9

■ **1 NUMMER**

(verzendingskosten inbegrepen)

België en E.U.=€ 7

Buitenland (bankkosten ten laste van
de abonnee)=€ 9

■ **BANK / BANQUE:**

068-2083185-40

Paiement par virement au compte
068-2083185-40,
en n'oubliant pas de mentionner
votre nom, adresse et objet de la
commande.

Betaling door overschrijving op rek.nr.
068-2083185-40, met vermelding van
naam, adres, besteld(e) nummer(s).

www.aproa-brk.org
www.brk-aproa.org

